

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / С. Єфремов; Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с.; – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

Загальновідомо, що вчасно не почута, не усвідомлена пересторога несе в собі реальну загрозу не тільки для сучасників, але й наступних поколінь. Щоправда, у публіцистичного доробку Сергія Єфремова, який, окрім усього іншого, можна трактувати й як серйозне і вчасне застереження щодо намірів і дій російського імперіалізму в різних його модифікаціях, не було жодного шансу вплинути на громадську думку після поразки Української революції, бо досить швидко автора оголосили «ворогом народу» з усіма тяжкими й невідворотними наслідками як для нього, так і для його праці.

За дивним збігом, на які таке вигадливе життя, до українського суспільства ця безцінна спадщина повернулася саме 2014 року, коли її актуальність стала не просто очевидною для кожного мислячого українця чи українки, а прямо таки вразила своєю злободенністю. Чотири фактори перетворили два томи публіцистики на джерело осмислення, усвідомлення, надії, спонуку до дії, зміну парадигми наших знань з історії:

Це, по-перше, революція Гідності й агресія Росії проти України, які багато в чому визначають обличчя сучасної доби на глобальному рівні;

По-друге, характер неоголошеної війни – важливою її складовою стала інформаційна війна, відтак досвід протистояння на цьому терені набуває особливого значення;

По-третє, йдеться про вплив і роль історичних знань в житті суспільства. Це питання завжди хвилювало громадськість, але істотне загострення певною мірою спровокував проект Міністерства освіти і науки щодо фактичної ліквідації курсу історії України у вишах не гуманітарного профілю.

Нарешті, постать самого Автора набула якогось нового наповнення й освітлення.

Власне, й годиться розпочати саме з нього – вченого, громадського й державного діяча, журналіста. С. Єфремов увійшов у духовно-культурний простір України лише після проголошення незалежності. Його літературознавчі розвідки, праці з історії української літератури, знамениті щоденники, сама непересічна особистість суттєво вплинули на формування україноцентричного дискурсу, сприяли звільненню гуманітарних наук від пут тоталітарної доби. Варто відзначити й висновки фахівців щодо таланту С. Єфремова як журналіста, і що особливо важливо підкреслити – журналіста українського, бо якраз проблеми, пов'язані з національним життям, завжди перебували у нього на першому місці. Згідно з підрахунками вчених, він підготував до друку від 1896 р. до початку 1920-х рр. близько десяти тисяч публікацій. З них на «Нову раду» та її наступниці у 1917–1920 рр. припадає близько 1000¹. Історики відзначають «високий ступінь ймовірності» газетних публікацій С. Єфремова, ту обставину, що його трактування революційних подій і процесів суттєво відрізняється від оцінок діячів, «які належали до ліво-демократичного табору революції, тоді як Єфремов до національно-демократичного»². Довгий час своєрідною візитівкою і найвідомішою публікацією Є. Єфремова був «Лист без конверта». Біограф журналіста, вказавши на гостру актуальність прямого й різкого звернення до сина великого письменника, відзначив, що хоча Ю. Коцюбинський «став вище особистої помсти, але ім'я С. Єфремова відтоді потрапило до більшовицьких проскрипцій, як ім'я особи шкідливої й небажаної»³. Насправді ж подібних статей, сповнених гніву, обурення, відрази й тривоги у автора було чимало.

Проблема полягала в тому, щоб виявити весь публіцистичний доробок, опрацювати його, підготувати до друку. Ця робота продовжувалася майже десять років, перш ніж

побачив світ рецензований двотомник. Результат копіткої тривалої праці упорядників виявився відмінним. Перед нами розкривається правдива історія (для Автора – сучасність, повсякденність, включно з надзвичайними, непередбачуваними подіями) Української революції, закарбована на газетних шпальтах у вигляді розлогих статей, нарисів, виступів, споминів, повідомлень, інформаційних блоків, заміток, фейлетонів, реплік – як правило, ущипливих і дошкульних, на злобу дня. Серед інших жанрів журналістики відчутно переважає есей. Усе разом складається у вражаючу панораму революційних буднів, свят, переломних моментів і «сірих зон» – часів відносного затишшя, шттилю. Не можна позбутися думки, що Автора цікавили буквально всі про-яви революційної ідеології й практики. Під його гострим і вправним пером будь-яка незначна річ набувала значення символу, і що цікаво, це символічне значення зберігається й донині. Скажімо, зміст і мораль невеликої замітки «Товариш Клюк» виглядають так свіжо й впізнавано, немовби писані сьогодні, а не в грудні 1917 р. Йдеться про те, як до революційних організацій успішно примажуються кримінальні злочинці [т. 1, с. 376]^{*}, або картинка з виборів до Всеросійських Установчих зборів в одному селі на Полтавщині: «Під самою школою засіло кілька «большевиків» – один матрос та зо три спантелечених дядьків, і ця смілива кампанія перестривала кожного виборця, а особливо з жіноти, питанням: покажи список» і змушувала багатьох голосувати за свою партію [т. 1, с. 347]. Річ не просто в актуальності, лякає незужитість явищ ментального характеру, негативних побутових рис, моральної нестійкості, повторюваність помилок.

У передмові до першого тому В. Верстюк визначив головні теми газетного доробку С. Єфремова: «український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції»⁴. Думається, цим переліком не вичерпується коло питань, що цікавили Автора, котрий виступав у кількох іпостасях відразу – журналіста-аналітика, вченого-мислителя, безпосереднього учасника подій.

З усього обширу пекучих проблем ми обрали ті, що видаються нам найважливішими з огляду на виклики сучасності.

Отже, оцінка ролі Російської імперії в історії України однозначно негативна: «Нам, українцям, російська державність була чужа і ворожа своєю політикою щодо рідного нашого краю. Не кажучи вже про національну політику самодержавія, що замірялась просто викреслити українців з-поміж живих націй, не згадуючи про систему задушування в справах культурних, коли величезний народ навмисно держано в темноті, аби він не розумів, що і навіщо роблять з ним – навіть економічна політика самодержавія щодо України держалась на самому насильстві, на самій експлуатації, на нелюдському здирстві» [т. 1, с. 105]. Власне, така настанова характеризує весь блок публікацій. Однак ставлення до Тимчасового уряду – репрезентанта «російської демократії» – визначається сподіваннями на можливість суттєвого поліпшення відносин, що, на думку С. Єфремова та інших лідерів Центральної Ради, могло б бути переконливо продемонстровано принциповою згодою Петрограда на автономію України. Втім, і в цих міркуваннях з'являються нотки сумніву щодо швидкої зміни стереотипів. Уже в першому листі з Петрограда, що склали цикл «З-над Невських берегів», Автор проникливо зазначає: «Оця внутрішня незмінність старих завичок становить ґрунт новому життю. Одмінилися зверхні форми, рушила з місця психіка людська, але набуті століттями завички й традиції стоять твердіше од монолітної колони на Дворцовому майдані. І в цій саме незмінності лежить багато корнів старого в нових формах, і те старе ще дається в знаки нам, що шукають повного оновлення од деспотичного не тільки в політичному розумінні складу життя» [т. 1, с. 120]. Цьому спостереженню майже сотня років, але «монолітна колона» височить на Двірцевій площі Санкт-Петербурга й понині, а імперська сутність домінує не лише в політиці сучасної Росії: вона формує духовний, інтелектуальний і культурний простір її нації.

Відносини між Києвом і Петроградом склалися вкрай непросто. Буквально за кілька днів до більшовицького перевороту в російській столиці С. Єфремов писав: «В

^{*} Тут і далі у квадратних дужках зазначено том і сторінку рецензованого видання.

кругах неукраїнських останніми часами повелося говорити про сепаратизм та самостійництво українців. Гвалтує про це, і способом часто недостойним, російська преса; виносять резолюції про те ж саме кадети на своєму з'їзді [...]; поспішаються реагувати на це члени Тимчасового правительства, не кажучи вже про звичайні обивательські круги [...]. І виходить вже зовсім не «мала купа невеличка», а ніби й справді щось грізне та непереможне» [т. 1, с. 316]. Це нагнітання істерії мало, на думку Автора, приховати справжні причини погіршення відносин між Петроградом і Києвом: «Анархія, що грізною хвилею розливається по державі, пішла звідти, де стара державність найбільшу силу мала і найдужче одбилась, і тепер гріхи її перекладаються на державність нову [...]. Коли російське військо громить тепер Естляндію, як розгромило вже деякі частини України, коли людність України за свій хліб не має потрібного краму, який ішов з великоруських губерній, коли замість краму звідти довозяться до нас самі максималістські лозунги та безконечна балаканина по всяких радах та нарадах, то можна цілком зрозуміти оце «бажання муром одгороджуватися од півночі» [т. 1, с. 317]. У цих спостереженнях так багато спільного з сучасним розвитком українсько-російських відносин, що мимоволі очікуєш на висновок, близький до сьогодення. І він дійсно є: Автор закликає українських політиків не піддаватися емоціям й «інстинктивним, не завжди усвідомленим течіям серед мас» залишатися «як переконані і послідовні федералісти» на старих позиціях [т. 1, С. 317]. «Перемир'я» повинно дотримуватися будь-якою ціною – так це звучить в перекладі мовою сучасності.

Скидається на те, що С. Єфремов до останнього сподівався на можливість досягти спільної мови з Тимчасовим урядом. Натомість жодної довіри більшовикам у нього не було. Для нього їхні лідери та й рядові виконавці – це вершители «Каїнового діла», «Каїнового замаху». Так оцінив публіцист ультиматум РНК РРФСР, направлений УНР. «Що це таке? Божевілля? Провокація? Дурість? Зрада? – Ми не хочемо вибирати назву для вчинку комісарського правительства, – обурювався Автор, – щоб не було тут, а ясно одно – самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо – бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму – російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави – це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити» [т. 1, с. 364]. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти не можливо знайти жодного слова схвалення чи сприйняття. У пройнятих почуттям зненависті й відрази циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р., виразно виступають історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата подана за старим ст., 29 січня), з навалою монголо-татарських орд Батия [т. 1, с. 453]. У трохи пізнішій статті він вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгріштя і т. ин. взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами» [т. 1, с. 492]. Найстрашніше у газетному літописі повторюваність трагедії: «Довелося знов – котрий вже раз! – пережити Києву чорні дні... Гуркіт гармат, що гримів собі десь здаля, раптом пересунувся й перекинувся у межі самого міста. Заревли важкі гармати, над головами засвистіли набої, несучи смерть, спустошення, руїну... Чотири дні – дні божевілля жаху – пережили мешканці міста без світла, без хліба, без ясного промінчика, серед зловорожих чуток і поголосок, серед погроз і справжнього насильства, і здавалося, кінця краю не буде тому напруженню, за якого нерви одмовляються вже служити людям» [т. 2, с. 399]. Це вже не Муравйов, а початок жовтня 1919 р., коли червоноармійські полки «ще раз пішли вперед – на Київ» [т. 2, с. 399–400]. Що ж, атрибути війни не змінюються... Все те ж: «смерть, спустошення, руїну» ми переживаємо й сьогодні.

С. Єфремов самокритично схарактеризував помилки української влади, що, на його думку, призвели до трагічного повороту в розвитку революції: «Ми, беручи загалом усі

наші політичні й культурні організації аж до самого новонародженого уряду, нічого не зробили, щоб ту величезну організаційну силу використати. Ну, просто – таки пучкою не кивнули, щоб дати масам те, за чим вони інстинктивно тяглися – хліб духовний, освідмлювання й громадсько-політичне виховання. Висока політика, чи краще сказавши – політиканство, посіла собою все. Широка організаційна робота не то не провадилась, а навпаки, в свідоме пішла занедбаня» [т. 1, с. 492].

І тут ми виходимо на прямі аналогії з тим суттєвим сектором «гібридної війни», де, на жаль, панує російська пропагандистсько-інформаційна машина, а українці пасуть задніх. З висновками С. Єфремова прямо перегукується заклик головного редактора газети «День» Лариси Івшиної: «А в основному це українське суспільство, не багате, але вціліле, патріотичне – показало, що воно готове захищати свою Україну. Але мало просто виходити на Майдан. Треба докладати при цьому інтелектуальних зусиль. Очевидно, що частина суспільства не готова була інтелектуально трудитися. Тому що всі ці роки люди «розважались» абсолютно «дурноголовими» серіалами. Коли людину ставлять на такий «раціон», їй потім нелегко переключитися, але в такому стані суспільство треба привчати до «норми», інакше перспективи не буде. Або жкість в інформаційному меню, або третій світ – «Сомалі». У цьому сенсі популяризація публіцистичної спадщини С. Єфремова суттєво б збагатила український інформаційний простір доречним і дотепним словом, вражаючими аналогіями, зрештою, знаннями, бо статті українського журналіста напрочуд насичені фактографічно. Журналістику, можливо, єдину зброю, що перебувала в руках українських керманічів, С. Єфремов не хотів втрачати. При першій же можливості він знову й знову відновлював газету під різними назвами. І знову порівняння, яке засвідчує його розуміння спільності коренів таких позірно непримирених режимів як царський і більшовицький: «20 липня 1914 року, – іронізує публіцист, – на самісінькому початку Світової війни, генерал Іванов закрити газету «Рада». 6 лютого, другого дня по вступі большевиків до Києва, товариш Щорс припинив газету «Нова рада». І той, і другий, робили те своє діло «навіки» – на менше вони не згоджувались, як тільки «навіки», хоч і похапцем» [т. 2, с. 356].

С. Єфремов був справжнім історіософом. Це дуже відчувається навіть при побіжному знайомстві з його публіцистикою, а вже в ході ґрунтовного вивчення її розумієш, що історичними паралелями, аналогіями, покликами на дійових осіб національної, російської, світової історії буквально просякнуті тексти, зібрані в даному двотомнику. Історія для Автора – дієві ліки від розпачу, від зневіри, запорука відновлення державності, зрештою, символ зв'язку часів і вічності українства. У цьому контексті привертає увагу публікація, присвячена 250-річчю (1669 р.) наданню Могиллянській колегії статусу державного навчального закладу. С. Єфремов вдається тут до з'ясування ролі історичного минулого: «Люблю зазирати в старовину, – щиро зізнається Аавтор. – Там бо не тільки можна знайти спочинок і певний притулок для духа, збуреного тяжкою сучасністю, але й опертися на щось міцне й непохитне в висновках. В сучасності ми бачимо самий процес життя, його невтомний біг, хоча він здається нам часто безпорадним топтанням на одному місці. В минулому ж не тільки це видно, але й наслідки, якими життя вже укоронувало й довершило свій невпинний процес. В сучасності логіка подій для нас уривається на другій, часто на першій посилці, – там же, в давнині, ми маємо повний комплекс подій, цілий стрункий силогізм, – свого роду, і висновки так само перед нами на повен зріст, як і посилки. І щоб освітити в аналогії сучасні події, часто конче неминучим видається обернутися до далекої давнини» [т. 2, с. 426]. Прекрасний і переконливий, як на нас, аргумент на користь вивчення історії у всіх вищих, незалежно від фаху, бо кожний фахівець врешті має стати громадянином. А творчість самого С. Єфремова – блискучого знавця історії й доречного її використання в полемічних баталіях сучасності – теж не останній аргумент на користь повноцінних історичних курсів. Коли б Великий українець жив сьогодні, він би, ймовірно, підтримав позицію тих своїх колег, які тепер пишуть: «Хто ж знав, що вони тут накоять?», – голосить жінка, яка втратила під Донецьком дах і рідних. На риторичний вигук горя, на жаль, можна відповісти. Знали ті, хто пам'ятав про Батурина, про рейди генерала Прозоровського, про Крути, про акції НКВС в селах, про Норильське повстання. Знання примножують печалі, проте врятовують життя»⁶.

Підсумовуючи, варто ще наголосити на винятковій історико-культурологічній цінності публіцистики С. Єфремова революційної доби. Вона піднімає масу питань, більшість яких не втратили своєї актуальності й сьогодні, бо процес дозрівання української політичної нації після поразки революції затягнувся ще майже на століття. Проблема ж українсько-російських відносин проходить червоною ниткою через всі праці журналіста, і кожний, хто їх прочитає, знайде відповіді на важливі питання.

Насамкінець хотілося б повідомити, що чернігівцям пощастило чи не першими в Україні поспілкуватися з упорядниками двотомника С. Єфремова.

18 листопада 2014 р. у Чернігові в прес-клубі «Ділове слово», що діє на базі Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської облдержадміністрації, презентували публіцистику видатного громадсько-політичного діяча, що вийшла друком завдяки підтримці Американської ради наукових товариств та Міжнародного фонду «Відродження».

«Сьогодні ми знову мусимо читати Єфремова...» – наголосили члени авторського колективу упорядників. Ця ідея об'єднувала всі виступи: завідувача відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора Владислава Верстюка, наукових співробітників цього ж відділу, кандидатів історичних наук Галини Басари-Тилішак та Віталія Скальського, нашого земляка, директора Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ і організацій, кандидата історичних наук Володимира Бойка. Всім їм треба щиро подякувати за внесок у скарбницю української гуманітаристики у вигляді ошатних томів публіцистики С. Єфремова. Єдине побажання – ретельніше підходити до коментарів. Розуміючи, як важко сьогодні видавати книги, знаючи ціну паперу й друкарських послуг, усе-таки не можна не звернути увагу на певні недоречності. Так, у статті С. Єфремова з колоритною назвою «За двома зайцями» згадуються прізвища Штейнберга, Кареліна, Камкова [т. 1, с. 548], а до списку коментарів потрапив чомусь тільки В. Карелін [т. 1, с. 607–608].

У тому, що у тяжкі для України часи до українського народу нарешті прийшов С. Єфремов, можна вбачати добрий знак. Насправді Автор був оптимістом. На 150-річчя від дня народження І. Котляревського він відгукнувся статтею «Фенікс (1769–1919)», в якій переконував читачів, що «ця дата за нинішніх тяжких часів набуває величезного символічного значіння. Не все гине на пожарищі. Невмируще залишається. А лишаючись, стає непохитною основою, з якої буйно підуть, сили набираючись, молоді свіжі паростки нового життя» [т. 2, с. 355].

1. Єрмашов Т. Вплив публіцистичної творчості С. О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні / Т. Єрмашов // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2012. – С. 106.

2. Верстюк В. Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наук. ст. / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 91.

3. Болабольшенко А. Сергій Єфремов: Біографічний нарис / А. Болабольшенко. – К.: Щек, 2010. – С. 89.

4. Верстюк В. Революція 1917–1920 років у публіцистиці С. Єфремова / В. Верстюк // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. – Т. 1. – С. 5.

5. Івшина Л. «Або якість в інформаційному меню, або третій світ – «Сомалі»: Колонка головного редактора / Л. Івшина // День. – 2015. – 30–31 січня. – С. 20.

6. Прилипко О. Кров незасвоєних уроків / О. Прилипко // День. – 2015. – 23–24 січня. – С. 5.

Тамара ДЕМЧЕНКО